

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

УДК 323.281:94(477)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.4

«ВІН ВИБРАВ СВОБОДУ, А СВОБОДА ВИБРАЛА ЙОГО»

Олександр Бут

Донецький національний університет імені Василя Стуса

o.but@donnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Oleksandr But

Vasyl' Stus Donetsk National University

o.but@donnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Стаття присвячена Віктору Кравченку, одному з керівників радянської індустріалізації, маловідомому радянському «невозвращенцу», постать якого є прикладом протидії культу особи Сталіна. Висвітлення цієї неординарної постаті має на меті застереження від оголошених цілей «спеціальної військової операції», спрямованої на біснувате впровадження ідеї «русского мира». Мета статейного дослідження полягає у висвітленні постаті інженера і політика, який кинув виклик сталінському режиму заради майбутнього свого народу.

Основою дослідження стала книга-спогад Віктора Кравченка «Я вибрав свободу», яку українською мовою вперше перекладено у 2022 р. Російський переклад наявний в інтернеті лише в коротких уривках розділів, а зовсім відсутні розділи, присвячені колективізації і Голодомору в Україні. У процесі дослідження використані історико-біографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи.

Основні результати проведеного дослідження полягають у визначенні ролі виховання в родині кадрового робітника, здобуття освіти майбутнім інженером-металургом, а згодом його роботи на керівних посадах середньої ланки на підприємствах України, Сибіру, Уралу і Москви у формуванні його громадянської антитоталітарної позиції. З огляду на розуміння суті сталінського режиму він вирішив, що лише за кордоном зможе розповісти про радянську дійсність. Цінність розвідки полягає у тому, що заглиблений погляд на радянську дійсність на прикладі В. Кравченка розкриває жахливу реальність побудови суспільства «за комуністичними лекалами». Йдеться про вперше відкрите засудження культу особи в СРСР з його наслідками на судовому процесі в Парижі – центрі цивілізованої повоєнної Європи. Суд визнав правоту позивача за наклеп. Це дає підстави до перегляду офіційно визнаної в радянській історіографії першості ролі та місця М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС і друкованої розповіді О. Солжениціна «Один день Івана Денисовича» у розвінчанні культу особи Й. Сталіна.

Ключові слова: Голодомор, колективізація, концтабори, культ особи, народне господарство, тоталітаризм.

The study concerns a little-known figure of the Soviet era. It is connected with the analysis of Internet publications in the context of Putin's Russian aggression against Ukraine. A relatively unknown Soviet «unreturned» bureaucrat, one of the leaders of the industrialization of the USSR under Stalinism, left a great mark on history. The coverage of this extraordinary figure works as a warning against the announced goals of the «special military operation» in its the rampant implementation of the «Russian world» idea. The goal of the study is to highlight the personality of an engineer and politician, who challenged the Stalinist regime for the sake of the future of his people.

The study uses historical-genetic and historical-comparative methods. The basis of the research source base was the original source – Viktor Kravchenko's memoirs, translated in Ukrainian 2022. The Russian translation exists only on the Internet in short excerpts of chapters, and there are no chapters dedicated to collectivization and the Holodomor. The second source base is the Internet materials on the «Court of the Century».

The main results: the research demonstrates the role and place of upbringing in the family of a staff worker, the training of a future metallurgical engineer and his work in middle management positions at enterprises of Ukraine, Siberia, the Urals and Moscow. Based on his understanding of the Stalinist regime, he decided that he would only be able to tell the truth of history abroad.

Originality / usefulness. A deep look at the Soviet reality using the example of V. Kravchenko reveals the truth about the terrible reality of building a new society «according to communist teachings». The events can be considered the first open condemnation of the cult of personality in the USSR and its consequences in an open trial in Paris – the center of civilized post-war Europe. The court recognized the plaintiff's claim for defamation. This gives grounds for re-considering the role and «first place» of M. Khrushchev's report at the 20th Congress of the CPSU, officially recognized in Soviet historiography, and O. Solzhenitsyn's printed story «One Day in the Life of Ivan Denisovich» in debunking the personality cult of J. Stalin, as the Kravchenko trial took place prior to either event.

Keywords: Holodomor, collectivization, concentration camps, personality cult, national economy, totalitarianism, purges.

Говорячи про викриття культу особи Й. Сталіна, сталінських злочинів взагалі, як дослідники, так і пересічні знавці історії зазвичай згадують промову М. Хрущова на XX з'їзді КПСР або про дисидентський рух, зокрема публікації О. Солженіцина. Натомість у статті пропонується дослідити життєвий шлях українського радянського «невозвращенца», який мав досвід роботи всередині сталінської системи (спостерігав за колективізацією, індустріалізацією, партійними «чистками»), а опинившись за межами СРСР, спромігся на викриття злочинів сталінізму включно з Голодомором. З огляду на спроби відбілювання постаті Й. Сталіна та його правління агресивним путінським режимом у межах ідеології «русского мира» принципово важливо звернутися до особистого досвіду очевидців народження радянського тоталітаризму.

Мета статейного дослідження полягає у висвітленні постаті інженера і політика Віктора Кравченка, який кинув виклик сталінському режиму. Для цього було використано історико-біографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи. В основу дослідження покладено спогади Віктора Кравченка, вперше перекладені українською мовою у 2022 р. Доповнюють наявну інформацію публікації учасників подій довкола В. Кравченка та «Суду Століття», які роками пізніше мали можливість переосмислити минуле. Передусім це стосується робіт Н. Берберової, яка вперше переклала книжку В. Кравченка французькою мовою до суду. У 2000 р. посмертно було видано матеріали її біографічних досліджень у формі роману¹.

Історіографія проблеми представлена поодинокими публікаціями. Біографічні довідки про В. Кравченка подали Ю. Шаповал і П. Голобуцький і Г. Трутовський². Матеріали зі спогадів В. Кравченка та інформацію про судовий процес у Парижі, які стосуються Голодомору, проаналізувала Т. Боряк³. Постать В. Кравченка знайшла відображення у низці журналістських публікацій з нагоди видання україномовного тексту його спогадів⁴. Загалом, попри резонансність постаті В. Кравченка, комплексне дослідження його діяльності та власне «Суду Століття» у Парижі наразі в українському науковому просторі відсутнє.

Віктор Кравченко народився 10 листопада 1905 р. в родині кадрового робітника Катеринославського металургійного заводу. З приходом радянської влади пішов працювати робітником заводу імені Петровського. Після демобілізації з лав Червоної Армії у 1929 р. молодого майстра цеху прийняли до лав ВКП(б). Партком цінував його публікації у заводській газеті з проблем раціоналізації виробництва. Зокрема, його статистичні підрахунки та порівняння зі шведським досвідом показали високу собівартість продукції на «Петровці» за низького рівня житлових умов, відставання у заробітній платні та високих цін у заводських

---

¹ Берберова, Н. Н. (2000). *Последние и первые: Роман. Дело Кравченко: Хроника процесса одного из первых советских «невозвращенцев»*. Франція, 1949 г. Москва: Изд-во им. Сабашниковых.

² Шаповал, Ю. І. (2023). Федір Пігідо-Правобережний: пам'ять очевидця. *Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені: збірник наукових праць* / за заг. ред. А. І. Кудряченка. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 162–178; Голобуцький, П. В., Трутовський, Г. Й. (2008). Кравченко Володимир Андрійович. *Енциклопедія історії України. Т. 5 (Кон–Кю)*. Київ, 168.

³ Боряк, Т. (2022). Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: нарратив про голод у свідченнях переміщених осіб. *Грані: науково-теоретичний альманах*, 25(1), 27–32.

⁴ Мустафін, О. Вибір Віктора Кравченка. Людина, яка домоглася суду над СРСР. *КИЇВ 24*. Retrieved from <https://kyiv24.news/publications/vybir-viktora-kravchenka-lyudyna-yaka-domoglasya-sudu-nad-srsr> (дата звернення: 03.04.2024); Коцарев, О. Ворог режиму. Як інженер-більшовик розчарувався в СРСР, утік і написав про це книжку. *TEXTY.ORG.UA* Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/107544/memuary-kravchenka-jak-inzhener-bilshovyk-rozcharuvavsja-srsr-i-stav-vorohom-rezhymu/2022-08-22.09:24> (дата звернення: 22.08.2022).

їдальнях. Такі матеріали високо оцінила виїзна на заводі контрольна комісія ЦК ВКП(б), а її голова Серго Орджонікідзе прослухав розповідь майстра безпосередньо в цеху заводу. Високий начальник пообіцяв бути надалі персональним покровителем В. Кравченка, порадив отримати освіту в Харківському політехнічному інституті¹.

Наприкінці основного курсу навчання ЦК КП(б)У вирішив «рекомендувати керівництву Політеху ... перевести товариша Кравченка до металургійного інституту в Дніпропетровськ, де він так добре розпочав в металургії»². Там він став консультантом директора заводу Миколи Голубенка, був присутній на всіх нарадах. Невдовзі за рекомендацією М. Голубенка В. Кравченко був відряджений на Нікопольський комбінат для обстеження справ на новобудовному трубопрокатному цеху, перспективному, але в занедбаному стані. Віктору довелося розібратися зі складними проблемами: кадрами будівельників і фахівців нового виробництва, використанням колишніх засуджених, умовами оплати їхньої праці, розміщенням та проживанням, роллю офіцерів ГПУ у дотриманні порядку на комбінаті. Наданий звіт задовольнив обком і викликав інтерес у Наркоматі важкої промисловості. В. Кравченка викликали до Москви, де відбулась особиста зустріч із С. Орджонікідзе та М. Бухарінім. Цю подію автор спогадів визначив «знаменною для всього життя». Вона стала стартом для дій майбутнього керівника великих виробничих колективів, успішного подолання негативів на життєвому шляху інженера-металурга³.

Здається, не випадково в російськомовному перекладі книги В. Кравченка відсутні розділи VIII та IX, присвячені колективізації українського села. Її криза припала на завершення першої п'ятирічки. Успішний індустріальний Дніпропетровськ був заповнений голодуючими селянами. На нараді в обкомі партії взяли участь 300 відібраних на допомогу сільським політвідділам уповноважених, серед яких був і В. Кравченко. Перший секретар обкому М. Хатаєвич закликав: «Бити куркульський елемент – останній залишок прогнилого капіталістичного господарства, має бути знищений за будь-яку ціну. Ваше завдання – дістати зерно для виконання державного плану постачання зернових»⁴.

Озброєний мандатом обкому В. Кравченко виїхав до П'ятихаток виконувати наказ: «політичне виживання залежатиме від успіху в охоплених голодом районах». Найбільше його вразили маленькі діти з ручками скелетів, з роздутими, як кулі, животами. У відвіданій одній із хатин він побачив лампадку над ліжком з тілом жінки у чистій українській вишитій сорочці зі схрещеними руками.

---

¹ Кравченко, В. (2022). *Я вибрав свободу: спомини*. Київ: Смолоскип, 92.

² Кравченко, 114.

³ Кравченко, 133.

⁴ Кравченко, 142.

Тут стояла старенька бабуся з двома дітьми, які плакали. У сусідній хаті побачив чоловіка приблизно 40 років із запухлим обличчям, а на печі сусідня жінка варила кінський гній з буряком на обід. Шокований побаченим Віктор вирішив проігнорувати закони і накази обкому та сповістив листом начальника політвідділу про те, що вирішуватиме проблему іншим шляхом. Він отримав попередження від співробітника ГПУ, що плани і підходи В. Кравченка, які розходяться з наказами, будуть кваліфіковані як «хищення государственной собственности и кулацкий саботаж»¹. Переважна більшість посадовців перебувала під наглядом місцевого ГПУ: «нічого не роблять, набивають черево смачною їжою, доки люди помирають з голоду». Такого висновку В. Кравченко дійшов, коли виявив списки з переліком узятого в колгоспах і сільській крамниці. Особливо його вразила кількість порізаного на бруски і загорнутого в папір масла з надрукованим англійською написом «USSR BUTTER EXPORT»².

Порушуючи офіційні установки обкому, він узявся за свій «дитячий проєкт», зібравши в порожній хаті дітей, умовивши старого сільського вчителя перебувати разом з ними. Без згоди голів колгоспу і сільради він дав дозвіл косити ячмінь для хліба колгоспникам і корму коней. Порушив план постачання молока і м'яса державі. Одночасно заборонив антирелігійну роботу. Це викликало великий резонанс серед селян і колгоспників, які за тиждень, зібравшись на загальних зборах колгоспу, «заспівали наші українські пісні». На протест голови ради і запрошення на бесіду з офіцером-співробітником ГПУ він відкрито заявив: «Я уповноважений обкому і відповідаю за свої вчинки лише перед ним»³. Селяни підтримували заходи, обкошували краї полів з хлібом, що дало змогу нагодувати людей у процесі виконання збору зернових. Через кілька днів прибула бригада гарних авто на чолі з першим секретарем обкому, який поставив В. Кравченку питання: «Ви дисциплінований партієць чи якийсь анархіст?». У відповідь «начальство» почуло, що жнива закінчили три дні тому (на 10 днів раніше плану), держава отримала зерно, колгоспники – сукно і пару черевиків як еквівалент річної зарплатні. «Соціалізм? – глузували селяни. – Грабунок – краща назва для цього»⁴. Як зазначає перекладачка книги Алла Пархоменко, саме В. Кравченко одним із перших назвав голод рукотворним, описавши його жахіття на селі⁵.

З початком трудової діяльності автор книги, як і більшість пересічних людей, говорячи про Радянський Союз, писав «Росія». Молодий майстер цеху поповнив лави правлячої партії, в середині 1929 р. вступивши «до еліти нової Ро-

---

¹ Кравченко, 178–179.

² Кравченко, 182.

³ Кравченко, 185.

⁴ Кравченко, 194.

⁵ Пархоменко, А. (2022). Слово перекладача. *Кравченко В. Я вибрав свободу: спомини*. Київ: Смолоскип, 703.

сії»¹. З членством у партії він продовжував чесно, творчо, критично реагувати на прийняті рішення, що наочно продемонстрував під час виконання обов'язків із завершення збору врожаю у П'ятихатках. Він добу просидів за кермом жниварки і «не помітив, як не стало партійного квитка» (не без допомоги агентів ГПУ). Це був жах для молодого партійця, але в обкомі партії йому квиток повернули².

Після рекордного видобутку вугілля Олексієм Стахановим Кремль вимагав негайного створення стахановських бригад як взірця для відсталих робітників. У трубному цеху Нікопольського металургійного комбінату за наказом парткому керівник перегрупував робочу силу, об'єднавши найкращих робітників, бригадирів та інженерів в одну спеціальну зміну з найкращими інструментами та матеріалами, яка розпочала роботу «по-стахановськи», з перевиконанням норми. Інші ж зміни були позбавлені таких умов, не виконували навіть старі норми. За кожне відставання вони звинувачували інженерів і техніків. Робітників обурювало, що їх зробили «цапами-відбувайлами»³.

З проведенням З'їзду стахановців у Москві за участі Й. Сталіна їх почали засипати лестощами, протиставляючи їхній ентузіазм відсталості інших робітників. У Розділі XIII спогадів «Швидше, швидше» з інтересом читається розуміння стахановського руху Віктором Андрійовичем у статусі інженера трубопрокатного цеху на заводі у Первоуральську. Як інженер-практик він бачив очевидні складники обману, вважав, що це «було диво, створене за наказом Кремля, щоб запустити нову релігію, релігію інтенсифікації виробництва»⁴. На його погляд, це означало неможливість розгорнути масовість «по мановінню чарівної палички» в цеху з 1 500 робітників, де менше 200 вважалися стахановцями чи ударниками праці. Перегляд нормативу викликав скорочення купівельної спроможності працівників. Спроби звинувачення у саботажі були дурницями⁵.

Голови заводської профспілки і секретар парткому заводу, проводячи численні збори робітників під запис промови Й. Сталіна із вихвалянням стахановців, ухвалили підвищення норм виробітку на 10–20 %. Соціальний розрив між «відсталим» робітництвом і «стахановською аристократією» відчувався гостріше, ніж між робітниками та керівництвом заводу. Внаслідок самочинного збільшення групою стахановських ентузіастів швидкого оберту розірвався валок іноземного виробництва, що вивело з ладу головний конвеєр. Хаос охопив увесь завод. «Розбори польотів» відбулись на нічному допиті ГУ НКВС під акомпанемент погроз і лайки. Прості та очевидні пояснення не подобалися організато-

---

¹ Кравченко, 88.

² Кравченко, 188.

³ Кравченко, 273.

⁴ Кравченко, 271–274.

⁵ Кравченко, 315.

рові нічних допитів, заступнику уповноваженого начальника управління міського НКВС Г. Гершгорну. Кілька разів викликали і начальника цеха, вимагали назвати «всіх причетних» тут і зразу. Виймалося досьє: «Не лише посадовці, але й прості робітники були під наглядом». Основана «догана» була виписана В. Кравченку: «Ви не співпрацюєте з нами! І, найголовніше, заради самого себе ви маєте знайти саботажників». Головний цех було паралізовано. Вирішити проблему відновлення роботи цеху запропонував досвідчений механік «з тінню поліцейської підозри ще за часів царя». Він із ветеранами-механіками виробив дублікат пошкоджених частин. Начальник цеху для експерименту виділив матеріали, а для прикриття цих людей і себе повідомив директора, міський партком і трест у Харкові. Випробування машини дало нові деталі і виробництво цеху відновилося. Служба безпеки залишалася «з носом», але запрацювали інформатори про різні негаразди: начцеху, мов, «підважує авторитет профспілок і парткому стосовно поширення стахановського руху»¹.

Виважений темп роботи потужного трубопрокатного цеху перервав терміновий наказ про виробництво неіржавіючих труб. Не маючи оснащення й досвіду такої роботи, начальник цеху ініціював запрошення консультантів. Без успіху, відповідально рухалися до випуску труб, але знову ж, із допитами служби безпеки, вповільненням темпів роботи, активністю Г. Гершгорна. Його нова підозра впала на молодого інженера-консультанта, викликаного В. Кравченком з Харкова. Мовляв, той консультувався з батьком-професором, який переїхав до США. На новому «нічному засіданні» Г. Гершгорн попереджав у звичайній манері В. Кравченка як начальника цеха: «Ви граєте з вогнем, Кравченко. Це питання національної оборони! А ви і пальцем не поворухнули, аби допомогти нам викурити шкідників!». Лише погроза зателефонувати С. Орджонікідзе врятувала В. Кравченка. Невдовзі його викликав особисто Орджонікідзе (як з'ясувалося – щодо замовлення труб для нафтовиків Баку), якому він заявив: «Моє життя в Нікополі стало нестерпним. Я працюю в умовах постійного втручання з боку НКВС... Завод перетворився в чистилище»².

Економічні успіхи Другої п'ятирічки підштовхнули Й. Сталіна до «посилення єдності» радянського суспільства. Характерною особливістю його боротьби за це стали партійні «чистки». Почали з переслідування «старої гвардії» партійців, ключових урядовців. НКВС сягнув найвищих шаблів влади у Москві та Ленінграді, забираючи наркомів, начальників трестів, людей із власне Кремля. У промисловості тривала «боротьба з саботажем», з «економічними шпигунами», з «класовим консерватизмом» інженерів та управлінців. Партійні керівники та каральні органи мали вирішальне слово проти інженера і керівника. Яск-

---

¹ Кравченко, 278.

² Кравченко, 283.

равий приклад тому – Розділ XIII спогадів, де йдеться про розгул нікопольського НКВС та його начальника І. Дорогана, одного з місцевих «страхитів» (фігурує 21 раз на сторінках книги, його заступник Г. Гершгорн – 41 раз).

З наголосом «великої чистки» в листопаді 1936 р., що розпочалась судовим процесом над старою партійною гвардією, В. Кравченку на партзборах закинули «страшне звинувачення»: під час вступу в партію він буцімто приховав інформацію про батька-землевласника, експлуататора, меншовика, а сам оточив себе на заводі «людьми з антирадянським незадоволенням». У цеху «без документів накопичено багато дорогого іноземного устаткування, яке не використовується і веде завод до великих боргів». Секретар парткому відправив до Дніпропетровська емісарів для збору компромату на Кравченків як «ворогів народу». Міський НКВС «почистив» штат «трудного цеху». Для поновлення розгляду справи В. Кравченка партком заводу провів спеціальне засідання, яке вже ззовні нагадувало «виставу». Для нагляду за голосуванням запросили начальника УНКВС, який з'явився «хитаючись як буй на повітрі, з посмішкою і цигаркою у правій руці, ліва – на Маузері». Ймовірно, планували заарештувати В. Кравченка перед початком голосування, але цього не відбулося, – ситуацію виправив голова зборів: «Він має право на останнє слово, якщо хоче. Має 5 хвилин». Збентежений скороченням часу виступу, Віктор Андрійович використав шанс: відстояв чесне ім'я свого батька, свою гордість за нього, а у зв'язку з нагромадженням провин, звинувачень саботажу, попросив десять днів для додаткових доказів. Проте секретар парткому заявив про однакостайну рекомендацію виключити В. А. Кравченка з лав партії, але з правом апеляції¹.

За підтримки простих робітників цеху, які не поділяли радість від «новин дня», особливо незгодні були з результатами колишні селяни і вояки, що «вперше за 4 роки випили чаю з цитриною», В. Кравченко знайшов копії розрахунків, зроблених головними трестами Москви і Харкова. Замовлена кількість запчастин, іноземних інструментів цілком виправдовувалась технічними характеристиками. На замовленнях стояв підпис головного інженера заводу, який теж постраждав від «чистки». Після дзвінка директору заводу Віктор почув: «Так поталанила доля талановитому начальнику цеху, Вікторе Андрійовичу». Він надіслав набір фотокопій документів як спростування звинувачення і довів свою невинуватість. Також проінформував голову Трубосталі, написав наркому С. Орджонікідзе, склав апеляцію до Нікопольського міськкому партії².

Після «Великої чистки» у Нікополі зі старих членів бюро міськкому партії залишився один І. Дороган. На засіданні бюро секретар парткому заводу був призупинений під час доповіді, бо перший секретар показав завірені заяви за-

---

¹ Кравченко, 328.

² Кравченко, 331–332.

служених комуністів із Дніпропетровська й архівний матеріал: копії звітів царської охоранки та документи з в'язниці про революційну діяльність батька. Вони свідчили, що мали справу з «неангажованим героєм революції, а не меншовиком». На засіданні міськкому директор заводу П. Брачко завдяки копіям документів довів, що ці докази руйнують звинувачення проти В. Кравченка та головного інженера Вишнева. Рекомендацію виключити В. Кравченка з партії скасували, але висловили догану за некоректну поведінку з партійними та профспілковими діячами. П. Брачко заспокоював: «Заради Бога, Вікторе, плюнь на все. Ти врятував свою шкуру і це головне»¹.

Тоді, пізно вночі, В. Кравченко послав листи подяки друзям, родині, начальству у Харків і Москву. Щоправда, на спокій від НКВС марно було сподіватися. В країні продовжувалась «Велика чистка». Попереду Віктора Андрійовича під час його перебування на посадах вже в інших містах чекали ще дві «партійні чистки». У книзі В. Кравченка наведені факти виконання серйозних доручень на підприємствах Первоуральська, великого проєкту, оголошеного в директивах до XVIII з'їзду ВКП(б) головою РНК СРСР В. Молотовим, у місті Сталінську². Ознайомившись із місцевістю і першими спробами, В. Кравченко, як директор будівництва, ініціював перегляд проєкту, і в Наркоматі важкої промисловості затвердили новий проєкт сибірського будівництва: «Кемеровський проєкт». Урал і Сибір дали змогу побачити і осмислити сутність сталінської індустріалізації, використання робочої сили концтаборів на новобудовах. А. Пархоменко зазначила: «Саме Кравченко був перший, хто ввів слово ГУЛаг в обіг на англomовному Заході»³.

В. Кравченко обґрунтував загрозу нової світової війни для СРСР (розділи XXII–XXIV спогадів). У чині капітана Червоної армії він пізнав реалії війни на фронті. Перебування в діючому війську було перервано урядовим рішенням про відкликання фахівців з технічною освітою для посилення економіки. Було ініційовано призначення В. Кравченка начальником управління із забезпечення Червоної армії зброєю. Протягом шести місяців у 1943 р. йому довелося пройти розгалужену перевірку з боку радянських і партійних органів, схвалення НКВС та узгодження з ЦК ВКП(б). Як зазначав В. Кравченко: «Така “прелюдія до Америки”, до видачі паспорта громадянина СРСР для закордонної подорожі». Після персональної зустрічі в ЦК за остаточним рішенням його викликали через тиждень, коли він особисто почув доповідь НКВС про згоду на запит ЦК. Ця принизлива процедура укріпила його розчарування у сталінському комунізмі⁴.

---

¹ Кравченко, 335.

² Кравченко, 451.

³ Пархоменко, 703.

⁴ Кравченко, 621.

Обіймаючи високу посаду, він на власні очі побачив американську демократію, остаточно розчарувавшись у сталінізмі. 4 квітня 1944 р. на шпальтах *New York Times* та інших газет була опублікована заява В. Кравченка про невихід до роботи в радянській торговельній місії у Вашингтоні та прохання до американської влади надати політичний притулок, який він отримав. Радянська влада після кількох днів стурбованості оголосила його зрадником. Це був перший офіційний утікач з СРСР – «з \$30 в кишені, людина без країни, мішень для люті комуністів у США, і найголовніше – мішень для смертельної ненависті для найсильнішого і найбезжальнішого у світі радянського уряду»¹.

Опинившись у вимушеному вигнанні, перебуваючи під псевдонімом з огляду на радянські методи «спілкування» зі «зрадниками», В. Кравченко підготував спогади «*I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official*»². За свідченням американського журналіста Гері Керна книга стала результатом дієвої співпраці: В. Кравченко забезпечив вміст, а Юджин Лайонс надав книжці літературну форму³. У США видання швидко сягнуло 500 тис. примірників, потрапило до Бібліотеки Президента Сполучених Штатів. Згодом її переклали на 22 мови. Книга стала бестселером. Франкомовний варіант спогадів вийшов у 1947 р., за нього перекладачка Н. Берберова отримала одну з найавторитетніших літературних премій⁴.

У листопаді 1947 р. у тижневику французької компартії «*Les Lettres Françaises*» за редагуванням Луї Арагона була опублікована стаття за підписом Сіма Тома «Як була сфабрикована книга Кравченка», що спровокувало кампанію на захист сталінського режиму і особисто Й. Сталіна. В. Кравченка називали «брехуном і західним шпигуном». У відповідь він подав судовий позов на щотижневик ФКП. «*Les Lettres Françaises*» відкрила кампанію проти самого автора, як «фашиста», який «підігрував на руку Гітлерові», почали ставити під сумнів авторство книги. Паризький суд прийняв позивну заяву В. Кравченка. За плану 9 засідань «Суд Століття» закінчився на 25 засіданні 4 квітня 1949 р. Позивач був виправданий, а ФКП змушена сплатити витрати суду⁵.

Судовий процес у Парижі за політичною значимістю цілком можна прирівняти до Нюрнберзького процесу. Дебати та перемога позивача на «Суді століття» вплинули на формування критичного ставлення міжнародного співтовариства до сталінського режиму та особисто Й. Сталіна в рік його 70-річчя. Західноєвро-

---

¹ Кравченко, 679–680.

² Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official*. New York: Charles Scribner's Sons.

³ Kern, G. (2007). *The Kravchenko case: one man's war on Stalin*. New York: Enigma books, 176.

⁴ История процесса В. А. Кравченко. *Русская мысль*. Париж, 1949, 13.

⁵ История процесса, 13–15.

пейське суспільство вперше дізналося про радянську систему засудження, табори ГУЛагу як джерело рабської сили, насильницьку колективізацію селян із застосуванням голоду, розкуркулення. Книга користувалась високим попитом. Тільки у США до кінця 1940-х рр. було продано приблизно 4 млн примірників. Назва «I Choose Freedom» стала своєрідним антитоталітарним мемом. Роберт Конквест про ці спогади відгукнувся так: «Перша книжка Віктора Кравченка “Я вибрав свободу” була одним з найбільш ранніх і разючих свідчень з перших вуст про реалії радянського життя, які потрапили на захід, і яка зазнала брутальних нападок західних сталінофілів»¹.

Н. Берберова, дізнавшись про публікацію у Франції розповіді «Один день Івана Денисовича», здивувалася байдужістю суспільства: «Я чекала, що хоча б одна людина з тих, хто присягався та брехав у 1949 р. у суді в Парижі, відгукнеться на цю подію, але цього не сталося². Позиція замовчування керівництвом ФКП і книги, і «Суду Століття» була невинною, що підтверджується палкою промовою Моріса Тореза на ХХ з'їзді КПРС: «Французька комуністична партія надихається багатим досвідом славетної Комуністичної партії Радянського Союзу... Комуністична партія Радянського Союзу завжди була взірцем принципової твердості, непорушної вірності великим ідеям Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна»³.

Авторові цієї статті влітку 1964 р., під час роботи у м. Чистяковому Донецької області вчителем у школі та на організаційній роботі довелося брати участь у зустрічі з кореспондентом французької газети «L'Humanité» Жаном Канапа, який привіз «вісточку з Москви» про перейменування Чистякова на Торез. Надалі до шахтарського містечка щорічно приїздила дружина М. Тореза Жанет Вермерш, яка в 1940-ві рр. була членом правління ФКП, але жодного разу не згадала ані про сталінізм, ані про культ особи, як і один з лідерів ФКП, Лоран Леруа під час своїх візитів до шахтарського містечка не порушував теми культу особи та його наслідків.

Після завершення «Суду Століття», у 1950 р. В. Кравченко підготував нове видання «Я вибрав справедливість», у якому було додано численні свідчення пересічних українців.

Книга В. Кравченка і рішення суду дають підстави для визнання його першості у викритті радянських злочинів – використання рабської праці засудже-

---

¹ «Я вибрав свободу»: вийшов український переклад бестселера Віктора Кравченка. *Музей Голодомору*. 22 липня 2022. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/news/ia-vybrav-svobodu-vyjshov-ukrainskyj-pereklad-knyzhky-viktora-kravchenka/> (дата звернення: 14.03.2024).

² Берберова Н. (1972). *Курсив мой. Автобиография*. Hervorhebung Von Mir: Autobiographie. Munchen: Wilhelm Fink Verlag (Centrifuga. Russian reprinting and printing. Ed. by Karl Eimermacher u. a. Vol. 3).

³ ХХ съезд КПСС 14–25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. Ч. 1. Москва: Госполитиздат, 346.

них на новобудовах, таборів ГУЛагу, колективізації та Голодомору. Отже, варто визнати, що О. Солженіцин був не першим у викритті злочинності радянського режиму, це сталося суттєво раніше. Персональна історія радянського інженера, який кинув виклик тоталітарній системі, демонструє наявність протидії режиму, люди намагались у різний спосіб опиратися йому. Спогади В. Кравченка заслуговують на поглиблений аналіз, оскільки мають неабиякий джерельний потенціал для подальшого опрацювання теми радянського тоталітаризму, його виявів і наслідків для України.

References

Berberova, N. (1972). *Kursyv moi. Avtobyohrafiya* [Italics are mine. Autobiography]. *Hervorhebung Von Mir: Autobiographie* [Emphasis Mine: Autobiography]. Munchen: Wilhelm Fink Verlag (Centrifuga. Russian reprinting and printing. Ed. by Karl Eimermacher u. a. Vol. 3) [in Russian and German].

Berberova, N. N. (2000). *Poslednye y pervye: Roman. Delo Kravchenko: Khronyka protsessa odnogo yz pervykh sovetskykh «nevozvrashchentsev»*, Frantsyia, 1949 h. [Last and first: a novel. The Kravchenko case: Chronicle of the trial of one of the first Soviet «non-returnees», France, 1949]. Moscow: Yzd-vo ym. Sabashnykovykh [in Russian].

Boriak, T. (2022). *Sudovyi protses Viktora Kravchenka (1949) ta usna istoriia Holodomoru: naratyv pro holod u svidchenniakh peremishchenykh osib* [The trial of Viktor Kravchenko (1949) and the oral history of the Holodomor: the narrative of famine in the testimonies of displaced persons]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*, 25(1), 27–32 [in Ukrainian].

Holobutskyi, P. V., Trutovskyi, H. Y. (2008). *Kravchenko Volodymyr Andriiovych* [Volodymyr Andriiovych Kravchenko]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 5 (Kon–Kiu)*. Kyiv, 271–272 [in Ukrainian].

Istoriya protsessa V. A. Kravchenko [History of the trial of V. A. Kravchenko]. *Russkaya misl*. Parizh, 1949 [in Russian].

Kern, G. (2007). *The Kravchenko case: one man’s war on Stalin*. New York: Enigma books [in English].

Khrushchev, N. S. (1987). *Doklad o kulte lychnosty Stalyna na XX s’ezde KPSS* [Report on the personality cult of Stalin at the 20th Congress of the CPSU]. *Yzvestyia TsK KPSS*, 3 [in Russian].

Kotsarev, O. *Voroh rezhymu. Yak inzhener-bilshovyk rozcharuvavsia v SRSR, utik i napysav pro tse knyzhku* [An enemy of the regime. How a Bolshevik engineer became disillusioned with the USSR, ran away and wrote a book about it]. *TEXTY.ORG.UA*. Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/107544/memuary-kravchenka-jak-inzhener-bilshovyk-rozcharuvavsja-v-srsr-i-stav-vorohom-rezhymu/2022-08-22.09:24> (data zvernennia: 22.08.2022) [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official*. New York: Charles Scribner’s Sons [in English].

Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu: spomyny* [I chose freedom: memories]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Mustafin, O. Vybir Viktora Kravchenka. Liudyna, yaka domohlasia sudu nad SRSR [Viktor Kravchenko's choice. The man who brought the USSR to justice]. KYIV 24. Retrieved from <https://kyiv24.news/publications/vybir-viktora-kravchenka-lyudyna-yaka-domoglasya-sudu-nad-srsr> (data zvernennia: 03.04.2024) [in Ukrainian].

Parkhomenko, A. (2022). Slovo perekladacha [Translator's note]. *Kravchenko V. Ya vybrav svobodu: spomynu*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

«Ya vybrav svobodu»: vyishov ukrainskyi pereklad bestselera Viktora Kravchenka [«I chose freedom»: the Ukrainian translation of Viktor Kravchenko's bestseller was published]. *Muzei Holodomoru*. 22 lypnia 2022. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/news/ia-vybrav-svobodu-vyjshov-ukrainskyj-pereklad-knyzhky-viktora-kravchenka/> (data zvernennia: 14.03.2024) [in Ukrainian].

XX sezd KPSS 14–25 fevralia 1956 h. Stenohrafycheskyi otchet (1956) [XX Congress of the CPSU February 14–25, 1956 Verbatim report]. Chast 1. Moscow: Gospolizdat [in Russian].

УДК 314.15:94]:82-312.4](477)»1920/1930»

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.5

УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ДЕТЕКТИВИ ТА ЕМІГРАЦІЙНІ СЕНСАЦІЙНІ ПОВІСТІ (1920–1930-ті рр.)

Ольга Зубко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022

Olga Zubko

Vasyl' Stus Donetsk National University

zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022

Завданням наукового дослідження є вивчення українських радянських та еміграційних літературних смаків, що змінювалися під тиском історичних реалій у 1920–1930-х рр., розмежування понять «український радянський детектив» та «українські еміграційні сенсаційні повісті».

Методологія дослідження має в основі принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, а також методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний.

Основні результати здійсненого в межах статті дослідження показали, що у 1920-х рр. «гору» брав радянський детектив, представлений творами В. Винниченка, Дм. Бузька, Г. Даниловича, Ю. Смолича. У сюжетних лініях радянського детективу